

טריטוריה* סטיוארט אלדן

הקדמת המחבר לתרגום העברי

מאמר זה נכתב בתחילתן של שלוש שנות מחקר על ההיסטוריה של מושג הטריטוריה. הספר *The Birth of Territory*, שהוא פרי עבודה זו, יראה אור בשנת 2012. מדובר בפיתוח של מחקר שהחל בספרי *Terror and Territory: The Spatial Extent of Sovereignty* (University of Minnesota Press, 2009), שהיה ניסיון להבין את התצורות, את האתגרים ואת השינויים הטריטוריאליים של זמננו, בייחוד בהקשר של "המלחמה העולמית בטרור". המאמר שמתורגם כאן שואף להציע מתווה להבנה אפשרית של הטריטוריה באופן היסטורי ומושגי. על אף שהוא מציג מגוון ממדים פוליטיים של המושג הנדון, חסרה בו התייחסות לדוגמאות פוליטיות עכשוויות. לניתוחים המתבססים על הטיעונים במאמר זה תוך שילוב ישיר של נושאים פוליטיים - במיוחד בישראל/פלסטין ובאזורי סכסוך נוספים - אני מפנה את הקוראים המעוניינים לספרי הנזכר לעיל, *Terror and Territory*, וכן למאמר של ניל ברנר ושלי *Henri Lefebvre on State, Space, Territory*, (*International Political Sociology* 3, 2009).

מבוא

לתיאוריה הפוליטית חסר מובן של טריטוריה; לטריטוריה חסרה תיאוריה פוליטית.¹ אף כי מדובר במונח מרכזי בתחומי הגיאוגרפיה הפוליטית והיחסים הבינלאומיים, מושג הטריטוריה לא נחקר דיו.² ג'פרי אנדרסון מעיר ש"הפוליטיקה נעוצה עמוק בטריטוריה [...] אבל] הממד המרחבי של הכלכלה הפוליטית שכיח כל כך, עד שבקלות, ולמעשה לרוב, מתעלמים ממנו".³ ברטראן באדי כותב ש"עקרון הטריטוריאליות חומק מביקורת לא פעם, מפני שהוא נראה אוניברסלי כל כך. הטריטוריאליות היא מרכיב מכריע בפעולות שנוקטת המדינה, אבל יחד עם זאת היא גם מקושרת להתפתחות היסטורית".⁴ קלוד רֶפֶסְטִין טוען ש"הטריטוריאליות היא אחת הבעיות המוזנחות ביותר בגיאוגרפיה" וש"ההיסטוריה של מושג זה עוד צריכה להיכתב".⁵ מן הראוי לציין שבאדי ורֶפֶסְטִין מדברים על "טריטוריאליות" ולא על "טריטוריה", נקודה שעוד נחזור אליה בהמשך.

בעוד שישנם מחקרים מצוינים וחשובים על תצורות טריטוריאליות, על סכסוכים טריטוריאליים או על נושאים טריטוריאליים נקודתיים,⁶ וכן כמה ספרי יסוד יקרי מציאות הדנים בנושא,⁷ אין די מחקר מושגי או היסטורי של המונח "טריטוריה".⁸ הדבר קורה בין השאר משום שהטריטוריה

* Stuart Elden (2010), "Land, Terrain, Territory". *Progress in Human Geography* 34(6) 796-817
תרגם מאנגלית: אריאל הנדל.

נתפסת לעתים קרובות כדבר שמשמעותו מובנת מאליה, באופן המאפשר לחקור את מופעיה הפרטניים – סכסוכים טריטוריאליים, הטריטוריה של ארצות מסוימות וכן הלאה – ללא רפלקסיה תיאורטית על ה"טריטוריה" עצמה. במקומות שבהם היא כן מוגדרת, הטריטוריה נחשבת בדרך כלל לתוצאה של טריטוריאליות, או פשוט למרחב מתוחם, באופן שבו גידנס⁹ תיאר את המדינה כ"מכל כוח תחום".¹⁰ בהגדרה הראשונה מוזנח הממד ההיסטורי, מפני שנראה שטריטוריה התקיימה בכל זמן ובכל מקום; בהגדרה השנייה, תנאי האפשרות של התצורה מונחים מראש יותר מכפי שהם נחקרים. שתייהן מתייחסות אל מה שיש להסביר כאילו היה ההסבר עצמו: אל ה-*explanandum* כאל ה-*explanans*. למעשה, הטריטוריה דורשת את אותו סוג ניתוח היסטורי ופילוסופי שעשה אדוארד קייסי למושג מפתח גיאוגרפי אחר – ה"מקום".¹¹

לינדה בישאי כותבת שהטריטוריה "יכולה להיבחן באופן דומה לריבונות – באמצעות היסטוריה מושגית."¹² ואולם עד כה, למעט כמה חריגים חלקיים, אסכולת ההיסטוריה המושגית, ה-*Begriffsgeschichte* שהחלוץ שלה היה ריינהרט קוּוֹלְק, לא התעמקה בשאלת הטריטוריה ולא עסקה בה באופן מפורש באף אחת מהעבודות השיטתיות והמקיפות שנכתבו במסגרתה (*Geschichtliche Grundbegriffe, Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe*) בעבודתה של אסכולת *(in Frankreich, Historisches Wörterbuch der Philosophie)*.¹³ סקינר ופוקוק קיימברידג' שפיתחה גישות קונטקסטואליות להיסטוריה של המחשבה הפוליטית – סקינר ופוקוק הם כנראה השמות המוכרים ביותר שלה – אמנם נמצא סיוע ממשי מבחינה מתודולוגית, אך מבחינת המוקד המחקרי שלה היא רק משיקה לנושא.¹⁴ עם כל חשיבותן של שיטות מחקר אלה, הגישה שתוצג כאן קרובה יותר לדין וחשבון גניאלוגי, מהסוג שפיתח פוקו בעקבות עבודותיהם של ניטשה והיידגר.¹⁵ בגניאלוגיה, במובנה כחקירה היסטורית של התנאים להיותם של הדברים כפי שהם, יש תועלת מכמה סיבות. היא משתמשת בהנמקות הטקסטואליות והקונטקסטואליות מהסוג שמציעים ה-*Begriffsgeschichte* ואסכולת קיימברידג'; אך היא ביקורתית כלפי הרעיון שייצור המשמעות נשען על כוונת המחבר. היא משתמשת במגוון רחב של טכניקות – בהן אטימולוגיה, סמנטיקה, פילולוגיה והרמנויטיקה – שמתאימות לכאורה להיסטוריה של הרעיונות, אך מזווגת אותן עם ניתוח הפרקטיקות של הכוח ודרכי פעולתו. היא גם פוליטית במובהק, בכך שהיא ניגשת למשימה הזאת כחלק מפרויקט רחב יותר, השואף ליצור "היסטוריה של ההווה".¹⁶

המחקר הכללי הטוב ביותר על הטריטוריה הוא עדיין "משמעות הטריטוריה" מאת ז'אן גוטמן.¹⁷ הוא ממשיך את ספרו הקודם "הפוליטיקה והגיאוגרפיה של המדינות", שבו טען כי "איש אינו יכול להבין מדינה, שהיא מוסד פוליטי, ללא הגדרתה המרחבית – הטריטוריה שלה."¹⁸ ועדיין, בשתי העבודות הוא נוטה להשתמש במונח בלי להתייחס למשמעותו ההיסטורית, כמושג החולף ללא שינוי לאורך ההיסטוריה. לכן, אף על פי שהוא עושה ניתוח מפורט וחשוב, הוא מתפתח בקלות רבה מדי לזהות את הטריטוריה במגוון רחב מדי של קני מידה מרחביים ובשלל תקופות היסטוריות. שאיפה זו נוטה ליצור ניתוח א-היסטורי, ואולי אף א-גיאוגרפי. אחד הניסיונות הבודדים שמתחיל להציע דין וחשבון היסטורי מוצלח יותר מצוי בספרו של תיאורטיקן המשפט

פול אֶלְיָה "המצאת הטריטוריה", שמקורו בעבודת דוקטורט בהנחיית ניקוס פולֶנְצֶס ב-1977. אלֶיָה טוען ש"הטריטוריה תמיד היתה מחוברת להגדרות האפשריות של המדינה; היא מקנה לה בסיס פיזי שהופך אותה לבלתי נמנעת ונצחית לכאורה".¹⁹ הכרחי לחקור את מצב הטריטוריה בדיוק בגלל הצורך לשבש את אותם אי-נמנעות וטבע נצחי.

מאמר זה מתווה כמה מהנושאים המרכזיים שיש להביא בחשבון לקראת ביצוע פרויקט כזה, ומתקדם בשלבים. ראשית, הוא שואל מדוע נזנחה הטריטוריה בנושא לניתוח מושגי, וסוקר באופן ביקורתי עבודות על טריטוריאליזם. שנית, הוא מראה שפעמים רבות מושג הטריטוריה מומר במושגים חלופיים כ"קרקע" (land), או "שטח" (terrain) – המייצגים יחסים כלכליים-פוליטיים או אסטרטגיים-פוליטיים, שהם יחסים מהותיים אך לגמרי לא ממצים. שלישי, הוא טוען שהטריטוריה צריכה להיחקר ביחס למדינה ולמרחב, ושיש להבין את היבטיה הפוליטיים כחלק משדה רחב של נושאים משפטיים-פוליטיים וטכניים-פוליטיים. לבסוף, המאמר מציע להבין את הטריטוריה כטכנולוגיה פוליטית. הגדרה זו אינה אמורה להיות מוחלטת, ומטרתה להעלות שאלות שצריכות להישאל כדי לבחון כיצד נתפסה הטריטוריה בהקשרים היסטוריים וגיאוגרפיים שונים.

זניחת הטריטוריה והבעיה עם טריטוריאליזם

מדוע נזנחה הטריטוריה? יש לכך כמה סיבות. ראשית, דומה שההתרחקות מחשיבה רפלקסיבית על המדינה, בעיקר בגישות פוסט-סטרוקטורליסטיות, עוררה חשד סביב העיסוק בנושאים כאלה. כפי שמציין ג'ו פֵיינֶטר, "הגדרות קונבנציונליות של טריטוריה שמות דגש על תיחום, זהות, שלמות, ריבונות ולכידות טריטוריאליזם – מושגים שנדמה כי חוסלו על ידי הפוסט-סטרוקטורליזם."²⁰ שנית, ולא בלי קשר, בשל החשש ממה שג'ון אגניו קרא לו "המלכודת הטריטוריאליזם".²¹ אגניו טוען שבבסיס ההבנה הקונבנציונלית של הגיאוגרפיה של שלטון המדינה (state power)²² מונחת הנחה משולשת: "הריבונות המדינית המודרנית דורשת טריטוריות תחומות בכירור"; "בעולם המודרני יש ניגוד יסודי בין 'פנימי' (domestic) ל'חיצוני' (foreign)"; "המדינה הטריטוריאליזם נתפסת כ'מכל' הגיאוגרפי של החברה המודרנית."²³ כפי שאגניו מעיר, ההנחה הראשונה מתאימה למאות ה-15 עד ה-20; השתיים האחרות מתאימות למאה השנים האחרונות, למרות שישנם כמובן גם מקרים מוקדמים יותר.²⁴ אחרים הציגו טענות דומות. גוטמן, למשל, מעיר שקל מדי לקבל באופן לא ביקורתי את המובן המודרני או המשפטי של הטריטוריה כ"מרחב גיאוגרפי המצוי תחת שיפוט של קבוצת אנשים מסוימת."²⁵ מכל מקום, לעתים קרובות מדי החקירות לא הובילו לבחינה זהירה יותר של הטריטוריה ומגבלותיה המהותיות, כי אם להתעלמות כללית מהנושא. חקירה היסטורית מושגית היא הכרחית כדי להתקדם מעבר ל"מלכודת הטריטוריאליזם" ולא רק להתחמק ממנה. שלישי, ישנו אי-דיוק מושגי מסוים בכל הנוגע למונחים של טריטוריה וטריטוריאליזם. המעבר הבלתי זהיר בין שני המושגים הללו כבר צוין לעיל בציטוטים של רגי ושל רפסטיין, אבל שניים אלה לא לבד (הפסקתי

לספור את הפעמים שבהן אמרתי שאני כותב על טריטוריה, רק כדי שבן שיחי ישיב לי בהפניה לטריטוריאליזם או בדיון עליה). חשוב וחיוני להגדיר בבהירות את מטרת החקירה.

מה הבעיה עם טריטוריאליזם? הדבר הראשון שיש לציין הוא שבניגוד ל"מרחביות" (spatiality), למשל, שמובנת בדרך כלל כתכונה או כמצב של מרחב, כמשהו שמשתייך לו, ל"טריטוריאליזם" יש כיום קונוטציה אקטיבית יותר. ככלל, המובן האחר, המוקדם יותר של "טריטוריאליזם" – כתנאי או כמצב של טריטוריה יותר מאשר כדרך פעולה לקראת הטריטוריה הזו – אבד, וטוב יהיה להחזירו. שנית, יש לחדד גם את הגדרת הטריטוריאליזם במובנה העדכני, מכיוון שלפחות שתי מסורות סותרות משתמשות במונח זה, האחת ביולוגית והשנייה חברתית. ייתכן שהן אינן נבדלות לגמרי, ונדרשת זהירות כאשר מציעים חלוקה מובלעת בין טבע לחברה, ואולם הדוגלים בגישת הטריטוריאליזם אכן מציינים אותן בצורה זו. יש לפיכך היגיון בהתבוננות בעבודות אלו באמצעות החלוקה הטריטוריאליזם שלהן עצמן.

כותבים כמו וגנר, ארדרי ומלמברג הציגו דרכים שבהן הטריטוריה יכולה להיות מובנת על בסיס דחף ביולוגי בסיסי וכצורת התאגדות חייתית.²⁶ עבודותיהם מכסות בדרך כלל היקף נרחב של חומר ועושות זאת בתנועה היסטורית רחבה, אבל הן מערבות כל העת טריטוריה עם טריטוריאליזם, באופן הרואה את הטריטוריאליזם כמאפיין אנושי קבוע המופעל בהקשרים שונים. זו מסורת חשובה של ידע.²⁷ כמה גיאוגרפים, בעיקר בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים של המאה העשרים, השתמשו בהנחות הביהביוריסטיות הללו כדי לקשר בין טריטוריאליזם אנושי לטריטוריאליזם חייתית.²⁸ אדוארד סוג'ה, למשל, הצהיר ש"טריטוריאליזם, כפי שהיא משמשת כאן, היא תופעה התנהגותית, הקשורה לארגון של מרחב לאזורי השפעה או לטריטוריות תחומות בכירור, שהופכות למובחנות ושנחשבות לבלעדיות, לפחות באופן חלקי, על ידי המחזיקים בהן או מגדירים אותן."²⁹ הבעיה היא שבעוד שהגדרה כזאת יכולה לספר לנו משהו על התנהגות אנושית במרחב, לא ברור אם היא יכולה ללמד אותנו מהי "טריטוריה". הדבר קורה בין היתר בגלל הסיבה הברורה מאליה, שהארגון האנושי החברתי השתנה מהר יותר מאשר הדחפים הביולוגיים. ואמנם, סוג'ה מזהה בדיוק את הנושאים האלה, וכפי שידגם בהמשך המאמר הוא אכן מציע גישה יעילה יותר להתמודדות עם טריטוריה.³⁰ למעשה, כפי שציין סוג'ה כעבור כמעט עשרים שנה, "חלק ניכר מאותה עבודה היה מתגונן מאוד, כי הגישה הרווחת היתה אז רוויה בציוויים ביו-אתולוגיים¹³ שטשטשו כל פרשנות סוציו-פוליטית."³²

גישה שונה למדי פותחה על ידי רוברט סאק בספרו "טריטוריאליזם אנושי".³³ למרות הכותרת, סאק אינו מציע גישה דטרמיניסטית וביולוגית טהורה, ולשיטתו טריטוריאליזם היא אסטרטגיה גאו-פוליטית ולא אינסטינקט חיים בסיסי. לדבריו, בעוד "הטריטוריאליזם [היא] בסיס לכוח, אני לא רואה אותה כחלק מאינסטינקט, וכמו כן אינני סבור שכוח הוא בהכרח אגרסיבי."³⁴ סאק מכנה טריטוריה את האזור או את המקום שמתוחם באמצעות טריטוריאליזם, אך כאן מתגלה האופן הלא-ספציפי של חקירתו. מקום יכול להיות טריטוריה בפעמים מסוימות, אך לא באחרות; "טריטוריות דורשות מאמץ מתמיד לייסוד ולשימור"; ובהתאם להגדרה זו, הן "תוצאותיהן

של אסטרטגיות שנועדו להשפיע, לכוון ולשלוט בבני אדם, בתופעות וביחסים.³⁵ ואמנם, בספרו המאוחר יותר *Homo Geographicus* מזהה סאק את "התפקיד [הכללי] של המקום כטריטוריה", ומוסיף ש"המשמעות של מקום בספר זה דומה מאוד לזו של טריטוריה."³⁶

סאק טוען באפקטיביות שטריטוריה היא קונסטרוקט חברתי (ולא בדיוק מוצר),³⁷ המתעצב דרך יחסי גומלין ומאבק, ומשוקע לחלוטין ביחסים פוליטיים. כמה מהפרקים מצוינים – בייחוד אלו העוסקים בסקר הקרקעות האמריקאי ובכנסייה – אך גם הם אינם מצליחים לאחוז בכל המורכבויות של המונח "טריטוריה" עצמו. הבעיה בניתוח מסוג זה – וגם של הגישה הביולוגית – היא שהוא אינו מדויק, לא היסטורית ולא גיאוגרפית. סוגי תובנות אלה נדמים כחורגים מתקופות היסטוריות ומתפתחות גיאוגרפית שונה, ודומה שהם פועלים מחוץ לקנה מידה גיאוגרפי,³⁸ אף כי יכול להיות שזה צפוי אם מביאים בחשבון שהמוקד הוא "טריטוריאליות" ולא טריטוריה. סאק במיטבו כשהוא בודק את ההיסטוריה של שאלת הטריטוריאליות, כמו למשל בחלקים הדנים במחשבת הרנסנס³⁹ או בתפקיד הקפיטליזם בעיצוב של הבנת המרחב והזמן.⁴⁰ ועדיין, כפי שמציין סוג'ה, "לא עבודתי המוקדמת ולא זו של סאק מספקות אונטולוגיה חברתית משביעת רצון של טריטוריאליות."⁴¹

בכמה מכתביו של הגיאוגרף השווייצרי קלוד רפסטיין אפשר למצוא ניתוח שיש לו קשר לעבודתו של סאק. כמו סאק, גם רפסטיין מהסס להניח יחס ישיר מדי בין טריטוריאליות חייטית לטריטוריאליות אנושית.⁴² במקום זאת הוא פורש דין וחשבון עשיר המבוסס על קריאה משותפת של פוקו ושל לפבר. אמנם בשנים האחרונות הדבר נעשה מקובל יותר, אך רפסטיין היה חלוץ בקריאה שלהם יחד בספרו "לקראת גיאוגרפיה של כוח". רפסטיין מפתח את תיאוריית הכוח של פוקו וכותב ש"מרחב-זמן יחסי מאורגן על ידי קומבינציות של אנרגיה ושל מידע".⁴³ במובן מסוים, אנרגיה יכולה להיקרא לצד שלטון, ומידע (information) יחד עם ידע (knowledge) – שני המונחים הנוספים במשולש הפוקיאני של מרחב, ידע ושלטון. בעבור רפסטיין, "אוכלוסייה, טריטוריה וסמכות שלטונית (authority)" הם שלושת יסודותיה של המדינה, והוא טוען ש"כל הגיאוגרפיה של המדינה נגזרת משילוש זה".⁴⁴

רפסטיין טוען ש"מרחב" ו"טריטוריה" אינם מושגים זהים, ושהשימוש הבלתי מובחן בהם הוביל לבלבול רב.⁴⁵ בשביל רפסטיין, מרחב הוא המושג הקדום יותר, מפני שטריטוריה נוצרת מתוך מרחב באמצעות פעולות של סוכן אשר "מבצע טריטוריאליות" (territorializes) במרחב. יש בכך סיכון פוטנציאלי, מפני שבעוד שרפסטיין שואף לטעון לדיוק מושגי של הטריטוריה, הוא משתמש בטריטוריאליות כדרך להגיע למושג זה, וההחלפה של הטריטוריה בטריטוריאליות מקהה את פוטנציאל הניתוח שלו. בכל זאת, רפסטיין מציע כמה תובנות רבות ערך, בעיקר בחקירה ההיסטורית הזוהירה שלו סביב מושג הסֶפֶר.⁴⁶ ביקורת דומה אפשר להעלות כנגד ספרו של ריס ג'ונס, "עמים/ מדינות/ טריטוריות", המתאר באותה מידה של הצלחה את הפרקטיקות הספציפיות של היווצרות הטריטוריות המדיניות, אך נוטה למוטט את הטריטוריה לתוך הטריטוריאליות, ובכך מאבד את הדיוק המושגי והאנליטי של המונח הראשון.⁴⁷

גישה לטריטוריה

בניסיון לזהות כמה מהסיבות שבגללן נזנחה הטריטוריה בנושא מחקר כותב פיינר ש"טריטוריאליזם" נתפסת לרוב כמורכבת ודינמית; 'טריטוריה' נתפסת כישירה יותר, וכמושג שלא מצריך ניתוח מתוחכם.⁴⁸ עם המורכבויות האופפות את הטריטוריאליזם קשה להתווכח, אך הדינמיות שלה נראית א-היסטורית. ואכן, אם הטריטוריאליזם היא דפוס התנהגות נפוץ כל כך אצל חיות ואצל בני אדם, היא יכולה לעזור לנו להבין את הטריטוריה רק במידה שהאחרונה היא מונח חסר היסטוריה. למעשה, הטריטוריה קודמת לוגית לטריטוריאליזם, גם אם באופן מעשי היא באה אחריה. אסטרטגיות ותהליכים של יצירת טריטוריה – שהטריטוריאליזם היא רק אחת מהם – מניחים מראש, מושגית, את האובייקט שהם מייצרים בפועל. לכן, דומה שכדאי יותר לגשת לטריטוריה כמושג בזכות עצמו.

סוג'ה נידון בעיקר לצד מחקרים ביהיוריסטיים, אך כפי שכבר נאמר, יש בכך משום עוול לעושר הניתוח שלו. ראוי לציון טענתו כי לכל החברות אמנם יש מאפיינים מרחביים, אך רק מיעוטן פועלות באופנים טריטוריאליים, ומכאן נובע שהטריטוריה מוגבלת יותר מבחינה היסטורית וגיאוגרפית מכפי שמקובל לחשוב. באותה רוח הוא מציין גם את הנטייה להניח שמודל מערבי יכול להיות אוניברסלי מספיק כדי להסביר את העולם באופן כללי.⁴⁹ הוא בוחן עוד כמה חברות וכותב כי "כמעט בכל החברות הללו התקיימה הגדרה חברתית של טריטוריה יותר מאשר הגדרה טריטוריאליזם של חברה".⁵⁰ על בסיס זה הוא מגיע לטענתו הכללית בנוגע ל"ארגון הפוליטי של המרחב", שמטרתו העיקרית ליצור ולשמר סולידריות בתוך החברה על ידי עיצוב הפעולה המרחבית של תהליכי תחרות, קונפליקט ושיתוף פעולה.⁵¹

כדי להבין את שלושת התהליכים הללו, תחרות, קונפליקט ושיתוף פעולה, מציג סוג'ה⁵² ניתוח משולש – של ארגון המשאבים, הכוח השלטוני והחברה – המצדיק מחשבה זהירה:

(1) "שליטה בהפצה, בהקצאה ובבעלות על משאבים במחסור (בהם קרקע, כסף ושלטון – היכולת לקבל החלטות סמכותיות)";

(2) "תחזוקת הסדר ואכיפת הסמכות";

(3) "לגיטימציה של הסמכות באמצעות אינטגרציה חברתית".

הטענה כאן היא שכדי לנתח את המושג טריטוריה, הצעה זו שימושית יותר מאשר עבודתו על המודלים הביולוגיים הביהיוריסטיים, יעילה יותר מהגישה החברתית של סאק המגיע אליה דרך הטריטוריאליזם, ויכולה להשתלב היטב עם עבודתו של רפסטיין. רפסטיין אמנם להוט מדי להגיע לטריטוריה דרך הטריטוריאליזם ונוטה לראות את המרחב כמוחלט וא-היסטורי, אבל אבחנתו שיש להבין את הטריטוריה באמצעות ייצוג, ניכוס ושליטה, המובנים באופן רחב כפעולות של כוח שלטוני, הן יקרות המציאות.

בתחרות, קונפליקט ושיתוף פעולה, ובארגון המשאבים, הכוח והחברה, זיהה סוג'ה שתי קבוצות של שלושה מונחים הקשורים זה לזה. מונחים אלו מאפשרים לנו להתחיל לחשוב באמצעות

שלושה מושגים, הקשורים זה לזה באופן אינהרנטי, ועם זאת הם נפרדים לחלוטין: קרקע (land), שטח (terrain) וטריטוריה. הטענה היא שקרקע, שטח וטריטוריה צריכים להיות מובחנים מושגית זה מזה, גם אם במקרים רבים הם שזורים זה בזה באופן מעשי.

- קרקע היא יחס של רכוש, משאב בעל טבע סופי, שמופץ, מחולק ונרכש, שאלה כלכלית-פוליטית. קרקע היא משאב שיש עליו תחרות.
- שטח הוא יחס של כוח, בעל מורשת גיאולוגית וצבאית, שהשליטה בו מאפשרת כינון ושימור של סדר. בתור "שדה", אתר עבודה או קרב, זוהי שאלה אסטרטגית-פוליטית.
- טריטוריה היא שני אלה, אך היא גם יותר מהם. לטריטוריה חייבים לגשת כשלעצמה ולא דרך הטריטוריאליזם, ותוך זיקה לקרקע ולשטח.

כל אחד מהם יכול כמובן להיקרא במה שנדמה כאופנים א-פוליטיים: קרקע כקטגוריה אסתטית; שטח כמונח מדעי; טריטוריה כתוצר הבלבדי של טריטוריאליזם.⁵³ ועדיין יחסי הכוח (relations of power) טבועים בכל אחד מהם. לסביבה (environment) יש כלכלה פוליטית, להשפעת הטכנולוגיה יש אסטרטגיה פוליטית, ולטריטוריאליזם יש פוליטיקה שלא זכתה למלוא ההכרה.

קרקע

כמה מחקרים רואים בטריטוריה צורה של רכוש. המילה האנגלית המודרנית territory – מילה שמשותפת ללשונות הרומאניות השונות ומצויה גם בשפות גרמאניות רבות – נגזרת מן המילה הלטינית terra. מילה זו מתורגמת לרוב כ"ארץ" (earth) או כ"קרקע". האטימולוגיה היא סיבה חלקית לכך: tir משמעותו יבש, terra היא יבשה (dry land). התייחסות דומה מצויה במילה "terrace"; או "terracotta", אדמה אפוייה. בארית עתיקה tir היא קרקע או ארץ ו-ters- היא יבש. בלטינית torrere משמעה לייבש, לקלות; ביוונית, המובן של tersesthai הוא להתייבש; ובסנסקריט, משמעה של trsyati הוא צמא. אף כי המונח "קרקע" (land) מצוי באנגלית עתיקה (ולעתים מאוית כ-lond) ויש לו שושלת יוחסין משלו, אין זה מפתיע שכמה כותבים יצרו קישור ברור בין קרקע לטריטוריה. זהו קישור המופיע תדיר אצל המחזיקים בפרספקטיבה של הטריטוריאליזם. הַבֵּל טוען שקרקע היא הבסיס לקיום האנושי: "קרקע היא פריט הרכוש החשוב ביותר. כל החברות מבוססות טריטוריאליזם, ורוב רובם של צורכי המחיה נובעים מהאדמה, באופן ישיר או עקיף."⁵⁴ לפי ארדרי, "קשה לטעון שבעלות על קרקע היא המצאה אנושית, מאחר שהזיקה הטריטוריאליזם אינה שמורה רק לאנושי", בעוד מלמברג מדגיש עד כמה "הדוק הקשר בין טריטוריה התנהגותית לרכוש בקרקע (property in land)."⁵⁵

ואולם כאן מדובר באלה המעדיפים את הגישה הכלכלית-פוליטית לשאלת הטריטוריה, מדגישים את הקשר בין טריטוריה לקרקע ורואים בטריטוריה סוג של רכוש. סוג'ה מציג זאת בבהירות: "הפרספקטיבות המערביות הקונבנציונליות העוסקות בארגון מרחבי מושפעות מאוד ממושג

הרכוש, שלפיו פיסות טריטוריה נתפסות כסחורות שאפשר לקנות, למכור או להחליף בשוק.⁵⁶ אין פלא אפוא שרבים מהמחזיקים בהשקפה זו פועלים מתוך פרספקטיבה מרקסיסטית. מחקרים על מרקס אמנם המעיטו לא פעם בחשיבותה של שאלת הקרקע, אך שאלה זו היא מרכיב חשוב בניתוח שלו, שמתבסס על כלכלנים פוליטיים מוקדמים יותר כמו ריקרדו. לפבר עומד על כך שלמרקס יש מושג של קרקע לצד נושאי העבודה וההון. לדבריו, במקום להתבונן ביחסי הון-עבודה, יש לבחון את משולש היחסים "קרקע-הון-עבודה".⁵⁷ אחד הפרקים האחרונים בכרך השלישי של "הקפיטל", הנושא את הכותרת "נוסחת השילוש" (Die trinitarische Formel), קושר את שלושת המונחים לפן הכלכלי שלהם: "הון-רווח... קרקע-אדמה-דמי שכירות [או חכירה, rent], עבודה-משכורות – שילוש זה מחזיק בתוכו את כל התעלומות של תהליכי הייצור."⁵⁸ ההערות של מרקס בפרק זה – שנאספו על ידי אנגלס מתוך שלושה פרגמנטים – הן שטחיות למדי. בדיונים המעטים על דמי חכירה ועל מכרות, הפזורים בחלקים אחרים של הכרך, מצויים כמה פרטים נוספים.

ב"האידיאולוגיה הגרמנית" מזהים מרקס ואנגלס את האופי הגיאוגרפי של מערכות שליטה פוליטית מסוגים שונים.⁵⁹ הפיאודליזם כבר עשה שימוש בקטגוריה של קרקע, אך היו אלה הקפיטליזם וצמיחת המדינה המודרנית שביצרו את הרעיון של קרקע כנכס בר מיסוי. במקביל נסדק היחס האורגני שבין בני אדם לקרקע. בכרך הראשון של "הקפיטל" טוען מרקס ש"נישולם של המוני-העם הגדולים מן האדמה ומאמצעי-המחיה ומאמצעי-העבודה – נישול נורא וחמור זה של המון העם הוא המשמש פתיחה להיסטוריה של הקפיטאל."⁶⁰ שינויים כלכליים-פוליטיים רבים שהתרחשו במעבר מימי הביניים לעולם המודרני המוקדם השפיעו על הקרקע – והשפעות אלה כוללות תיעוש, ריכוז של בני אדם בערים ובעיירות, עליית מעמדות הביניים, המעבר משווקים מקומיים לשווקים מדינתיים וריכוז הדרגתי של החקיקה יחד עם המרכז של כוח המדינה.

מרקס ללא ספק התכוון שזה יהיה דיון נרחב בהרבה – ואמנם תוכניתו העתידית היתה לכתוב, אחרי "הקפיטל", את הכרך "על רכוש קרקעי" (*On Landed Property*), וזאת עוד לפני הכרך על העבודה והכרכים על המדינה, על הסחר הבינלאומי ועל השוק העולמי.⁶¹ ועדיין, מלבד ב"קווי המתאר של ביקורת הכלכלה המדינית" (*Grundrisse*), רק מעט מזה מצוי בידינו.⁶² אחת ההערות בספר זה מאירת עיניים. מרקס טוען ש"היחס לאדמה כאל רכוש מתוך תמיד על-ידי כיבוש הקרקע והאדמה, בין אם בדרכי שלום ובין אם באלימות."⁶³ לפבר טוען באופן דומה ש"קרקע" – *la terre* – חייבת להיות מובנת כבעלת פוטנציאל רחב: "קרקע? זו אינה רק חקלאות, כי אם גם מה שמצוי מתחת לפני האדמה (subsoil) והמשאבים. זו גם מדינת הלאום הקשורה לטריטוריה. ולפיכך זו גם פוליטיקה אבסולוטית ואסטרטגיה פוליטית."⁶⁴

שני ספרים של פרי אנדרסון, "מעברים מימי קדם לפיאודליזם" ו"שורשי המדינה האבסולוטית", מספקים ניתוח רחב יריעה של התפתחות המדינה מתוך פרספקטיבה רחבה, ומתרכזים בכוחות המטריאליים ובתנאים הכלכליים של תצורות פוליטיות שונות.⁶⁵ אין כאן רדוקציה כלכלית,

מכיוון שאנדרסון אמנם סבור כי הקרקע הכרחית, אך הוא לא תופס את המרחב הפוליטי רק בזיקה לתחום הכלכלי. ב"שורשי המדינה האבסולוטית", למשל, הוא מתבונן בסכסוך בתוך הפיאודליזם. כצפוי, לא פעם היה זה עימות על קרקע:

האמצעי הטיפוסי ליריבות תוך-פיאודלית [...] היה הצבא, והתצורה שלה היתה תמיד פוטנציאל לעימות סכום-אפס בשדה הקרב, שכתוצאה ממנו נוכסו או אבדו חלקות קבועות של אדמה. זאת מפני שהקרקע היא מונופול טבעי: היא לא יכולה להתרחב ללא גבול, אלא רק להתחלק מחדש. המושא הקטגורי של שלטון האצולה היה טריטוריה, לא הקהילה המאכלסת אותה. הקרקע עצמה, ולא השפה, היא שהגדירה את הטווח הטבעי של כוח שלטונה.⁶⁶

מבחינות מסוימות אין בכך כל חדש, ובכל זאת נמנו כאן כמה נושאים חשובים. הַחֶזְקָה בקרקע היא הגורם המכריע של הכוח השלטוני, וסכסוך על קרקע הוא אינדיקטור מרכזי של מאבקי כוח. קרקע, מכל מקום, אינה דבר-מה שניתן ליצור, אלא משאב מוגבל, כזה שחלוקתו וחלוקתו-מחדש הן עניין כלכלי ופוליטי חשוב.

אם כן, חשיבה על טריטוריה כקרקע, כרכוש, משקפת יחס כלכלי-פוליטי. זהו חלק מהותי מכל ניתוח של טריטוריה. ועדיין, כשם שלפבר מוזהה שבניתוח של המרחב החברתי כדאי להרחיק אל מעבר ליחסים הכלכליים של "אדמה וקרקע" ולהתבונן בתהליך היצרני שמטיל "צורה על אותה אדמה או קרקע", גם כאן נדרש דגש המרחיק מעבר לכלכלי.⁶⁷

שטח

העימות על הקרקע שהזכיר אנדרסון הוא משמעותי. הרכוש אמנם חשוב כאינדיקטור, אבל לעימות על קרקע יש שתי פנים: הוא נסוב גם על עצם החזקתה וגם על המתרחש בשטחה. הקרקע היא אתר המאבק וגם הסיבה לקיומו, ובזאת היא שונה מעימותים על משאבים אחרים. כך הופכים שיקולים צבאיים-אסטרטגיים למשמעותיים. הפיאודלים והמדינות שנוצרו זה מקרוב ביקשו להחזיק בכמה שיותר קרקע כמשאב מוגבל, אך הם היו טרודים גם בשאלות של ביטחון, ניהול ואדמיניסטרציה. גבולות בני הגנה, הומוגניות וחזוק הלכידות הטריטוריאלית הם כמה דוגמאות לכך – דוגמאות שמרחיבות את הנושאים האסטרטגיים ושיש להן קשר הדוק להתפתחות שלל של פרקטיקות מדינה. צרפת, למשל, החלה בעקבות הסכם הפירנאים ב-1659 בתהליך של מיפוי וסקר קרקעות, והמומחים הטכניים שהועסקו בו עסקו גם במיפוי מה שכונה "גבולותיה הטבעיים" ובביצורם.

"שטח" הוא לפיכך מונח הקשור לקרקע. הוא קרקע שיש לה מובן אסטרטגי, פוליטי וצבאי. המילה האנגלית *territory*, המילה הצרפתית *territoire* ומונחים קרובים בשפות נוספות נגזרים ממונח ספציפי למדי של המילה הלטינית *territorium*, מונח נדיר ביותר בלטינית הקלאסית שהפך נפוץ בימי הביניים. הגדרתו הרגילה היא קרקע השייכת לעיר, או לישות אחרת כגון מסדר

דתי. כך, למשל, קיקרו השתמש במונח כשתיאר את הקרקעות החקלאיות של קולוניה רומית, וּבְדָה וְנֶבִילִים (Venerable Bede) השתמש בו כשתיאר את מקום הולדתו בספרו "ההיסטוריה הכנסייתית של האומה האנגלית"⁶⁸ (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*). בְּדָה מתואר כמי שנולד "in territorio eiusdem monasterii", "בקרקות השייכות למנזר".⁶⁹ זהו מנזר ג'רו (Jarrow) שבצפון-מזרח אנגליה. לפי התרגום האנגלו-סקסוני מאת אלפרד הגדול, בדה נולד "on the *sundorlonde* of the monastery", בקרקעות מרוחקות, קרקעות המנותקות (*sundered*) מהמנזר עצמו, אך מצויות תחת החזקתו; מתוך כך נטען שזה הבסיס לשם העיר האנגלית *Sunderland*, אף כי לא ברור אם מדובר באותה *sundorlonde*.⁷⁰

כפי שטענו כמה כותבים, האטימולוגיה של *territorium* שנויה במחלוקת: למשמעות של מקום סביב עיר נוספת גם המשמעות של מקום שמפחידים אנשים או מזהירים אותם מפניו.⁷¹ משמעות המילה הלטינית *terrere* היא להפחיד, והיא נגזרת מהמילה היוונית *trein* שמשמעותה לברוח מתוך פחד, לפחוד, ומהמילה הסנסקריט *trasati*, שמשמעה הוא רועד, פוחד. המשמעות היא שלמונח טריטוריה יש אסוציאציה של פחד ושל אלימות, והאסוציאציה הזאת משכנעת בהקשר ההיסטורי עוד יותר מאשר בהקשר האטימולוגי. כפי שטענתי במקום אחר, "יצירת תחום היא כשלעצמה מעשה אלים של הדרה והכלה; שימור המרחב ככזה דורש דריכות מתמדת וגיוס קבוע של איום; והאתגור שלו מכיל בהכרח טרנסגרסיה."⁷²

מובן כי שטח הוא גם מונח המשמש גיאוגרפים פיזיים וגיאולוגים. ועדיין, לעתים תכופות מדי משתמשים בו במשמעות מעורפלת. אוונס, למשל, מציין ש"לדעת כמה מאיתנו, ניתוח שטח" (*terrain analysis*) משמעו בעיקר ניתוח כמותי של שטח,⁷³ ובעינינו נחוץ יותר לסייג את אופן הניתוח מאשר את האובייקט שלו. שטח נתפס יותר כתצורה של קרקע מאשר כתהליך.⁷⁴ מונח זה משמש גם אסטרטגים צבאיים והוא קשור להכרת שטח שדה הקרב הנחוצה להצלחה צבאית, אך גם נפרד ממנה. כמה מחקרים חשובים עוסקים במבצעים צבאיים שונים ובשאלת השטח, אך הדיוק המושגי בהם מועט.⁷⁵ בשביל דויל ובנט, שטח "מקיף הן את ההיבטים הפיזיים של האדמה, והן את האינטראקציה האנושית עימה."⁷⁶ השטח נדמה לעתים כנוף חסר חיים, למשל כשדנים בטיווח ערים בלי להתייחס לאנשים שחיים בהן, או כשהוא מופשט ממצב של ממשות קונקרטי לרמה של וירטואליות.

באותם המקומות שבהם הם ממקדים את הדיון בטריטוריה, הניתוח של מקס ובר, שעסק בהתפתחות ההיסטורית של המדינה, והמחקר של מייקל מאן על הדינמיקות המשתנות של הכוח, יכולים להיראות כאילו הם תופסים טריטוריה כשטח, דהיינו כיחס אסטרטגי-פוליטי.⁷⁷ בראיון שנערך לכתב העת *Hérodote* מסיט פוקו את שאלותיהם של מראייניו הגיאוגרפים על אודות השימוש שלו בקטגוריות מרחביות, ומעלה את האפשרות שמקורן כלל אינו גיאוגרפי, אלא שקטגוריות אלו הן למעשה אופני התגלמות של כוח. כפי שהוא מצהיר, "טריטוריה היא ללא ספק מושג גיאוגרפי, אבל היא קודם כול מושג פוליטי-משפטי: מה שנתון לפיקוחו של כוח שלטוני מסוג מסוים."⁷⁸ מראייניו משיבים לו כי "כמה מטפורות מרחביות [...] הן אסטרטגיות

כמו גם גיאוגרפיות, וזה נורמלי, מפני שהגיאוגרפיה התפתחה בצלו של הצבא.⁷⁹ בכך הם יוצרים קשר מפורש בין האזור (region) של הגיאוגרפים לאזור הצבאי, שבא מהשורש *regere* (לפקד); הטריטוריה הכבושה היא פרובינציה, מהשורש *vincere* (לנצח); והשדה מפנה לשדה הקרב. פוקו מציין כיצד "המונח הפוליטי-אסטרטגי מציין את האופן שבו הצבאי והמינהלי נרשמים למעשה בקרקע או בצורות של שית.⁸⁰

לפבר מציג עוד טיעון קונקרטי ומשכנע בנוגע ליחס זה:¹⁸

ריבונות מניחה "מרחב", ויותר מכך היא מניחה מרחב שמופעלת כלפיו אלימות, סמויה או גלויה – מרחב שמיוסד ומכונן על ידי אלימות [...] כל מדינה נולדת מתוך אלימות, ושלטון מדינתי שורד רק באמצעות אלימות המופנית כלפי מרחב. [...] באותו הזמן, האלימות מכתירה סוג ספציפי של רציונליות, זו של הצבירה, זו של הבריורקטיה ושל הצבא – רציונליות אחידה, לוגיסטית, מבצעית וכמותית, שבכוחה לאפשר צמיחה כלכלית ושואבת כוח מצמיחה זו לצורך התרחבותה שלה, עד לנקודה שבה תתפוס שליטה על הפלנטה כולה. אלימות מייסדת, ויצירה מתמשכת באמצעות אלימות (באש ובדם, בלשוננו של ביסמרק) – אלו הם מאפייני היסוד של המדינה.⁸²

העניין המרכזי בקריאה של לפבר הוא היחס שבין צבירה, אלימות ו"רציונליות אחידה, לוגיסטית, מבצעית וכמותית". בשביל לפבר, זה מה שמדגיש את מגבלות הקריאה הפוליטית-כלכלית של הטריטוריה כקרקע: "לא מרקס ואנגלס ולא הגל תפסו בבהירות את האלימות כליבת תהליך הצבירה [...] ומתוך כך את תפקידה בייצור המרחב הכלכלי-פוליטי. המרחב הזה היה כמובן מקום לידתה של המדינה המודרנית ועריסתה."⁸³

בניתוח הקשור לנושאים אלו בחן אשיל קמפה את סוגי האלימות שעליהם נוסדה הריבונות הקולוניאלית. הראשונה היתה האלימות המכוונת, ש"אישרה לא רק את זכות הכיבוש אלא גם את כל זכויות היתר שנבעו מזכות זו [...] היא עזרה ליצור את המרחב שבתוכו היא הופעלה." הסוג השני והשלישי של האלימות עירבו לגיטימציה וסמכות שלטונית, ובפרט את "התחזוקה, ההתפשטות וההתמדה" של הסמכות.⁸⁴ עם זאת, הסוג הראשון הוא המרכזי לענייננו: ייצור המרחב באמצעות אלימות, ואז הפעלת אלימות עליו ובגיננו. הדיון של היידגר במעבר מהפוליס היוונית לאימפריום הלטיני מחבר באופן דומה בין שני המובנים – קרקע ושטח:

בשביל הרומאים, לעומת זאת, האדמה *terra, tellus* (earth), היא היבשה, הקרקע כנפרדת מהים; כך נוצר הבדל בין המקומות שבהם אפשר לבנות, לגור ולהתקין דברים למקומות שבהם אין הדבר אפשרי. *Terra* הופכת ל-*territorium*, לקרקע להתיישבות [המתפקדת] כתחום של שליטה (*das Sieglungsgebiet als Befehlsbereich*). ברומית, *terra* יכולה להישמע כדין וחשבון אימפריאלי, באופן הזר לגמרי ל-*gaia* וה-*gē* היווניים.⁸⁵

חשוב לציין שלמונח הגרמני *Gebiet* – במשמעותו כאזור (region) – יש מגוון אסוציאציות שונה למדי מזה של ה-*territorium* הלטיני. *Gebiet* הוא המונח המשמש את נְבֵר בתיאור המדינה המפורסם שלו. יש לו קשר למושג ה-*Flächenstaat*, או "מדינה טריטוריאלית", באשר *Gebiet* הוא אזור שהאלימות מושלת בו: *Bereich-Gewalt*, שדה של אלימות. זה ההקשר שבו התיאור של היידגר את "קרקע התיישבות כתחום של שליטה" מגשר בין ההבנות של קרקע ושטח.

מובן שקרקע ושטח הם מושגים חשובים, ותיאורטיקנים רבים משלבים אלמנטים משתי הגישות. לכן ברור שיש ערך רב לפירוש הכלכלי-פוליטי ולפירוש האסטרטגי-פוליטי, ושבמיוחד החקירה ההיסטורית שלהם פותחת פתח לניתוח ביקורתי. ועדיין, בדומה לגישת הטריטוריאליות, יש להם נטייה להיכשל בבחינה היסטורית ספציפית. כיחס כלכלי-פוליטי, חשיבותה של הקרקע כרכוש ברורה כבר מן הרגעים הראשונים של תיעוד המחשבה האנושית. מאז "החוקים" של אפלטון, או הרפורמות העירונית של קלייסטנס באתונה,⁸⁶ ועד לתפקידו המרכזי בספר יום הדין (Domesday Book) של ויליאם הכובש מ-1086,⁸⁷ הרכוש בקרקע מקדים בבירור את המובן הספציפי של טריטוריה מדינית.⁸⁸ קרקע כסחורה שיכולה להיקנות ולהימכר היתה אלמנט חשוב בכינונה של ארצות הברית, עם קניית אדמות לואיזיאנה ומכירתה של אלסקה בידי רוסיה. טענה דומה יכולה להיטען ביחס לשטח, עם חשיבותו האסטרטגית שאף היא נוכחת בכל רחבי ההיסטוריה האנושית. מ"ההיסטוריה של מלחמות הפלופונו" של תוקידידס, דרך הדין וחשבון של יוליוס קיסר על ה"מלחמה הגאלית" או על "מלחמת האזרחים", לקרקע כשטח יש משמעות צבאית רצינית. באופן דומה, כשמקיאווולי מדבר על קרקע בספרו "הנסיך" הוא למעשה קרוב יותר למשמעות שלה כשטח. התרגום של המילה היוונית הקלאסית *khora*, או של *terra*, *agrum* או *finibus* הלטיניות כ"טריטוריה" מסווה את ההבדלים הללו.

טריטוריה

הטענה כאן מבקשת להדגיש של"טריטוריה" יש קשר הדוק ל"קרקע" או ל"שטח", ועם זאת היא עדיין יותר מהם. על ה"טריטוריה" צריך לחשוב בייחודיותה. זו גישה שונה מזו שהציעה ססקיה סאסן בספרה "טריטוריה, שלטון, זכויות: מימי הביניים אל המערכים הגלובליים", הבוחן את מה שהיא מכנה מערכי מדינה ימי-ביניים, מודרניים וגלובליים, באמצעות היחס בין שלושה מונחי מפתח – "טריטוריה", "שלטון" ו"זכויות".⁸⁹ סאסן טוענת שהאופנים הפרטיקולריים שבהם שלושת אלה פועלים במשולב מסייעים לנו להבין את הקונפיגורציות הפוליטיות שצומחות בנקודה מסוימת בזמן. במובן זה, "טריטוריה" משמשת כדבר סטטי, כמושג א-היסטורי שמטרתו להאיר בעייתיות אחרת.⁹⁰ ואכן, סאסן אומרת ש"טריטוריה", "שלטון" ו"זכויות" הם "אבני הבניין" שלה, ושהם "נוטים בתוך שתי הקופסאות השחורות – הלאומי והגלובלי. כל אחד מהם מפגין את היכולת האנליטית לנתח את שתי הקטגוריות הראשיות הללו."⁹¹ הערה מאלפת במיוחד היא הצהרתה כי "העניין שלי אינו התפתחות היסטורית, כי אם פיתוח אנליטיקה של

שינוי המשתמשת בהיסטוריה. "ואולם אף כי הדבר עשוי להניב כמה תובנות פוטנציאליות, הוא עושה זאת תוך הפעלת אלימות רבה כלפי ההיסטוריה של המחשבה.

לעומת זאת, דרך פורה יותר להתקדם תהא לנתח את האופנים שבהם הטריטוריה תלויה בכמה טכניקות ובחוק. גישה זו לא רק חורגת מההיסטוריה המושגית הצרה, כי אם מתחילה לארגן את ניתוח הפרקטיקות אל תוך החקירה הגניאלוגית. הפן המשפטי של היחס בין ריבונות, תחום שיפוט (jurisdiction) ושלטון ובין טריטוריה נחקר בהרחבה יחסית – הצמיחה ההיסטורית של מונחים אלו דווקא נחקרה פחות – אבל בטכניקות הכוונה היא למשל להתקדמות בגיאומטריה, כמו הקואורדינטה או הגיאומטריה האנליטית (סוג של גיאומטריה המשתמשת באלגברה, בקואורדינטות ובמשוואות) שהחלוץ שלה היה רנה דקארט. יש גם סדרת התפתחויות קשורות בקרטוגרפיה ובסקרי אדמות, בייחוד אלה הכוללות את השימוש במכשירים כגון מד-גובה (quadrant) ומד-זווית (cross-staff)⁹² למציאת קווי רוחב; כלים וטכניקות חדשים למדידה הגילוי המחדש של "גיאוגרפיה" מאת פטולמיי; ושינויים בניווט ימי, בעיקר באמצעות מדידה מדויקת יותר של הזמן, וכתוצאה מכך גם של קווי האורך.⁹³

המיפוי והשליטה בטריטוריה תלויים במידה רבה בטכניקות כאלו. רק עם סוגי יכולת אלה יכלו הגבולות המודרניים להתבסס כיותר מאשר קו פשוט המשורטט על פני האדמה. טכניקות אלו היו קריטיות באזורים הרריים, במדבריות או בטונדרה, ובייחוד בשביל החלוקה המופשטת של מקומות לא ידועים בעולם הנכבש (colonized world). הן נעשו אפשריות באמצעות תפיסה חישובית של העולם המטריאלי, מה שלפבר מכנה מרחב מופשט, אבל מאפיין למעשה את צמיחת קטגוריית המרחב במחשבה המערבית באופן כללי יותר. *Spatium* בלטינית קלאסית לא היה "מרחב", אלא למעשה מידה או גודל (extent); באופן דומה, גם ליוונים לא היתה מילה למרחב. אחת ההערות של לפבר רלבנטית כאן: "כתוצר של אלימות ושל מלחמה, [מרחב מופשט] הוא פוליטי; כשהוא מכונן על ידי המדינה – הוא מוסדי".⁹⁴ במובן זה, כפי שצינו הוגים רבים, הקרטוגרפיה לא רק מייצגת את הטריטוריה אלא לוקחת חלק אקטיבי בייצורה. אין פלא אפוא שנותני החסות העיקריים להתקדמות הטכניקות הקרטוגרפיות היו מדינות.⁹⁵ בציטוט שהופיע לעיל, שבו טוען סוג'ה שהטריטוריה, במובנה המערבי, קשורה לרכוש, הוא ממשיך ואומר: "המרחב נתפס כמחולק למרכיבים, שגבולותיהם נקבעים 'אובייקטיבית' באמצעות טכניקות מיפוי וסקר המבוססות על מתמטיקה ועל אסטרונומיה."⁹⁶ בהסתמך על האנתרופולוג פול בֹּוֹהֶנֶן, הוא מציין ש"אנחנו האנשים היחידים בעולם שמשתמשים בכלים המיועדים להפלגה בים כדי לקבוע היכן אנו נמצאים על פני האדמה."⁹⁷ "כלים ימיים" אלה עוד הספיקו כמובן להתפתח בשנים שחלפו מאז אותה אבחנה, אבל הקביעה הראשונית נשארת בעינה. כיצד אפשרו הכימות של המרחב והתפקיד של מנגנונים חישוביים את השליטה בטריטוריה ואת כינון הגבולות?⁹⁸

בין האסטרטגי לטכני יש לכל הפחות יחס כפול. מצד אחד, למשל, העבודה שעשה וֹבָאן (Vauban) בשביל בית המלוכה הצרפתי הסתמכה על שלל טכניקות שאך התגלו, וכמוה עבודת הסקר של משפחת קסיני (Cassini).⁹⁹ כפי שזיהה פון קלאוזביץ, טכניקות כאלה היו

הכרחיות לפעולות של צבא מודרני: "בהקשר זה אמר בונפרטה בצדק, שרבות מהבעיות שמפקד הצבא מתמודד עימן מזכירות בעיות מתמטיות, שהיו ראויות לכישרונותיהם של ניוטון או של אוילר.¹⁰⁰ מצד שני, האלימות היא אינהרנטית לטכניקות אלה. בלשון הכותרת הידועה של ספרו של לְקוּסְט משנת 1976, "הגיאוגרפיה היא, מעל לכול, עשיית מלחמה."¹⁰¹ במקביל לטכניקות החישוביות הללו, מתרחשות התפתחויות משפטיות-פוליטיות במערכי החוק, ובהבנת היחס ריבונות-טריטוריה וההבדל שבין ריבונות ומלכות (majesty) – כל אלה קובעים את השליטה הפוליטית על טריטוריה.

להרצאות של פוקו ביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה יש כאן ערך שלא יסולא בפז, מפני שאף על פי שהוא מתרחק מן הטריטוריה כמוקד הדיון, המעבר שבו הוא עוסק מדגים את ההתפתחות של שלל הטכניקות שאכן יפעלו על הטריטוריה, כמו על האוכלוסייה, כאובייקט ממשי.¹⁰² פוקו טוען כי האובייקט המרכזי של הממשל הפך משליטה על טריטוריה לשליטה על דברים, ובייחוד על בני אדם כאוכלוסייה. בשונה מן הטענות ההיסטוריות שלו, אך תוך שימוש באותם כלים מושגיים, ערכו הגדול ביותר של פוקו טמון בזיהוי המעבר המקביל מעם (people) לאוכלוסייה (population) ומקרקע/שטח לטריטוריה. הטריטוריה שוב איננה אובייקט כלכלי של קרקע, או שטח סטטי ותו לא; הטריטוריה היא ישות פועמת, "בתוך גבולותיה, עם איכויותיה הספציפיות."¹⁰³ האסטרטגיות שישומו על הטריטוריה – מיפוייה, סידורה, מדידתה וסימונה, דרכי הנורמליזציה שלה, התרת הנתונה ומעבר הסחורות בתוכה והסדרתה הפנימית – הן חישוביות. טריטוריה היא יותר מאשר קרקע או שטח; היא מימוש צמיחתו של מושג ה"מרחב" כקטגוריה פוליטית: נרכשת (owned), מחולקת, ממופה, מחושבת, תחומה ונשלטת.¹⁰⁴

סיכום: טריטוריה כטכנולוגיה פוליטית

יהיה זה בלתי סביר ורדוקטיבי לראות את הכלכלי-פוליטי, האסטרטגי-פוליטי, המשפטי-פוליטי או הטכני-פוליטי כמבודדים זה מזה. מחקרים כלכליים-פוליטיים מציינים פעמים רבות יחס אסטרטגי; עבודה אסטרטגית מכירה בחשיבותו של החוק ובתלות במדידה ובחשוב. ועדיין, רק באמצעות בחינת כל האלמנטים האלה יחדיו, ובמתן העדפה לחוקי ולטכני, ניתן להגיע להבנת המורכבויות של הטריטוריה. בהתרכזות בכלכלי-פוליטי יש סיכון לרדוקציה של הטריטוריה לקרקע; הדגשת האסטרטגי-פוליטי עלולה לכלכל בינה ובין שטח. זיהוי שניהם יחד, ובחינת ההתפתחות שנעשתה אפשרית באמצעות טכניקות פוליטיות מתהוות, יאפשרו לנו להבין את הטריטוריה כצורה מובחנת של ארגון חברתי/מרחבי; צורה מוגבלת ותלויה היסטוריה וגיאוגרפיה, יותר מאשר מניע ביולוגי או צורך חברתי. זיהוי וחקירה כאלה יאפשרו לנו לא רק לראות שהחלוקה המרחבית המודרנית וסידור העולם הנגזר ממנה הם מקרה ספציפי – ובהחלט לא הדרך היחידה האפשרית – אלא גם יפתחו לנו פתח שממנו אפשר להתחיל לחמוק ממה שאגניו מתאר כ"מלכודת הטריטוריאלית". כפי שמציין אגניו עצמו, מדע החברה היה פעמים רבות גיאוגרפי מדי ולא די היסטורי.¹⁰⁵ בחינה היסטורית מושגית היא הדרך שבה ניתן יהיה להגיע אל מעבר ל"מלכודת הטריטוריאלית" במקום רק להתעלם ממנה.¹⁰⁶

הטענה הכללית כאן היא שהדרך הטובה ביותר להבין טריטוריה איננה באמצעות הטריטוריאליזם, כי אם על ידי בחינת היחס של המדינה להופעת קטגוריית ה"מרחב". אדוארד קייסי מתאר את ספרו "גורל המקום" כחקירה אשר "עוקבת אחר האידיאה של המקום מול זו של המרחב".¹⁰⁷ איזו הבנה של מרחב נדרשה כדי שהאידיאה של הטריטוריה תהפוך לאפשרית? אם טריטוריה היא "מרחב תחום", או כפי שמציע גינס, "מכל כוח תחום", השאלות שנשארות הן מהו מרחב זה וכיצד מתאפשרים גבולותיו. כפי שכותב פול אֶלְיָה: "כדי להגדיר טריטוריה, כך נאמר לנו, מסמנים גבולות. אך כדי לחשוב על הגבול, האם אין עלינו להחזיק מראש באידיאה של טריטוריה הומוגנית?"¹⁰⁸ אם לומר זאת בצורה מפורשת יותר, גבולות במובנם המודרני אפשריים רק באמצעות מושג של מרחב, ולא להפך. שימת הדגש על יצירת המרחב שמאפשרת את קיום הגבולות, ובעיקר על תפקיד החישוביות, פותחת אפשרות לא לראות בגבולות רק הבחנה ראשונית, המפרידה את הטריטוריה מדרכים אחרות להבין שליטה פוליטית בקרקע, אלא בעיה מסדר שני, המבוססת על מובן ייחודי של חישוביות ותפיסה נלווית של מרחב. כיצד הפך מושג זה של מרחב לקטגוריה משפטית-פוליטית, ואילו טכניקות משמשות כאן?

לניתוח זה יש להציג שתי הסתייגויות. הראשונה היא שזאת גישה הנגזרת ממחשבה פוליטית מערבית ומכוונת כלפיה. המונח הבעייתי "מערב" פתוח כמובן לדיון, אבל כאן הכוונה היא לכרונולוגיית המחשבה – שאפשר לעקוב אחריה מאז יוון העתיקה, ועד לניכוסים הרומיים ולגילויים מחדש בתרבות הלטינית בימי הביניים המאוחרים – המספקת את המסגרת המושגית שבתוכה הופיעו המדינה המודרנית והטריטוריה שלה.¹⁰⁹ למסורות אחרות יהיו היסטוריות, גיאוגרפיות ושושלות מושגיות שונות בתכלית. הספציפיות של הניתוח שהתחיל כאן יוצאת נגד הכללה ויזמרה לאוניברסליות. ועדיין, השאיפה היא שגישה היסטורית מושגית זו תועיל לניתוחים אחרים מסוג זה, גם אם יש להוסיף עליה, לפתחה או לבקרה. ההסתייגות השנייה היא, שעל אף שעבודה זו שואפת להפיק תועלת מהבנה רחבה יותר של הטריטוריה – הבנה שמרחיקה מעבר לגישות כלכליות ואסטרטגיות צרות, ועם זאת היא קשובה לספציפיות של המושג – גישתה היא בהכרח חלקית. כפי שמציינת ולרי נובמבר, "המושג טריטוריה הוא בה בעת משפטי, פוליטי, כלכלי, חברתי ותרבותי, ואפילו רגשי".¹¹⁰ האלמנטים החברתיים, התרבותיים והרגשיים הושארו כאן בצד במטרה להדגיש את הפוליטי במובן הרחב. אין בכך כדי לטעון שהאלמנטים האחרים אינם חשובים, אלא רק שהם כבר נידונו בפירוט במקומות אחרים. הספרות על הלאום, על החיבור למולדת ועל פוליטיקת הזהויות, למשל, יכולה להרוויח אם תיקרא מזווית טריטוריאלית.¹¹¹ כל עבודה שתשאף להיות ממצה תהיה בהכרח כרוכה בארגון התובנות של הניתוחים הללו אל תוך קווי המתאר שהוצעו במחקר זה.

שלוש הצעות מחוברות זו לזו מתוות סדר יום לעבודה עתידית על פרויקט המבקש להבין את ההיסטוריה של הטריטוריה:

- 1) לטריטוריה יש לגשת כאל נושא בפני עצמו, ולא דרך הטריטוריאליזם. למעשה, ייתכן בהחלט שאת המונח "טריטוריאליזם", בכל הנוגע לבני אדם, אפשר להבין כראוי רק באמצעות רעיון הטריטוריה. במילים אחרות, גם אם אסטרטגיות או פרקטיקות מסוימות

מייצרות טריטוריה, יש צורך לעמוד על משמעותה של הטריטוריה כדי להבין במה הטריטוריאליזם עוסקת.

(2) אפשר להבין טריטוריה כ"מרחב תָּחוּם" (bounded space) רק אם "גבולות" (boundaries) ו"מרחב" נתפסים כמונחים המצדיקים חקירה בזכות עצמם, כשלב מקדים. מונחים אלה דורשים עבודה מושגית והיסטורית נפרדת, ואינם יכולים להיחשב להסבר מספק.

(3) "קרקע" ו"שטח" – כיחסים כלכליים-פוליטיים ואסטרטגיים-פוליטיים – הם הכרחיים אך לא מספיקים כדי להבין מהי "טריטוריה".

אפשר להבין טריטוריה כטכנולוגיה פוליטית: היא מכילה טכניקות למדידת קרקע ולשליטה בשטח. מדידה ושליטה – ההיבט הטכני וההיבט המשפטי – צריכות להיחשב לצד קרקע ושטח. בהבנת הטריטוריה כטכנולוגיה פוליטית אין כוונה להגדיר את הטריטוריה אחת ולתמיד; המטרה היא להצביע על הנושאים הרלבנטיים כדי לראות כיצד היא הובנה בהקשרים היסטוריים וגיאוגרפיים שונים. טריטוריה היא שאלה היסטורית: מיוצרת, משתנה ונזילה. היא גיאוגרפית, לא רק כי זו אחת הדרכים לסדר את העולם, אלא משום שבאופן עמוק התפתחותה לא היתה אחידה. זו מילה, מושג ופרקטיקה, ואת היחס ביניהן אפשר לתפוס רק באופן גניאלוגי. זו שאלה פוליטית, אך במובן רחב: כלכלי, אסטרטגי, משפטי וטכני. אל הטריטוריה חייבים לגשת באופן פוליטי דרך ייחודיותה ההיסטורית, הגיאוגרפית והמושגית.

הערות

1. ספר שראה אור לא מזמן טוען שהטריטוריה היא "נקודת עיוורון" בפילוסופיה הפוליטית, ושואף לפתור זאת. ואולם, הספר עושה שימוש בתיאוריות של צדק ליברלי כלפי מובן לא-בעייתי יחסית של הטריטוריה במקום לספק תיאוריה פוליטית ראויה של טריטוריה. ראו Avery Kolers (2009), *Land, conflict and justice: a political theory of territory*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. לאורך המאמר מקפיד אלדן להבחין בין 'term' ל-'concept', אך משתמש ב-'notion' וב-'concept' כמלים נרדפות. את הראשון תרגמתי כ'מונח' ואת שני האחרים כ'מושג' (הערת המתרגם). על ההבחנה בין 'מושג' ל'מונח' ראו מאמרו של עדי אופיר "מושג" בגיליון זה (הערת העורכים).
3. Jeffery J. Anderson (1992), *The territorial imperative: pluralism, corporatism, and economic crisis*. Cambridge: Cambridge University Press, p. xiii.
4. Bertrand Badie (2000), *The imported state: the westernization of the political order*. (translated by Claudia Royal). Stanford, CA: Stanford University Press, p. 58.
5. Claude Raffestin (1980), *Pour une géographie du pouvoir*. Paris: Libraires Techniques, p. 143 (להלן רפסטיין, לקראת גיאוגרפיה של כוח). טענות דומות מופיעות בין השאר אצל Jean Gottmann

- (1973), *The Significance of Territory*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia,
- John Gerard Ruggie (1993), "Territoriality and beyond: חשיבות הטריטוריה"; ix problematizing modernity in international relations". *International Organization* 47, p.
- F. Kratochwil (1986), "Of systems, boundaries and territoriality: an inquiry into the ;174 formation of the state system". *World Politics* XXXIX, pp. 27-28
- Marco Antonsich (2009), "On territory, the nation-state and the crisis of the hyphen". Progress .in *Human Geography* 33, pp. 789-806
6. ראו למשל Peter Sahlins (1989), *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, CA: University of California Press; Thongchakul Winichakul (1994), *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation*. Honolulu: University of Hawaii Press
- Anssi Paasi (1996), *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Chichester: Wiley
- Christer Jönsson, Sven Tägil and Gunnar; (להלן פאסי, טריטוריות, גבולות ותודעה) .Törnqvist (2000), *Organizing European Space*. London: Sage Publications
7. David Storey (2001), *Territory: The Claiming of Space*. Harlow: Prentice Hall; David Delaney (2005), *Territory: A Short Introduction*. Oxford : Blackwell
8. זאת למרות ניסיונות תקופתיים לאשר מחדש את חשיבות מושג הטריטוריה לגיאוגרפיה הפוליטית. ראו למשל Kevin R. Cox (1991), "Redefining 'territory'". *Political Geography Quarterly* 10, pp. 5-7
- Kevin R. Cox (2003), "Political geography and the territorial". *Political Geography* ;22, pp. 607-10; Felix Driver (1991), "Political geography and state formation: disputed territory". *Progress in Human Geography* 15, pp. 268-80; Ron Johnston (2001), "Out of the 'moribund backwater': territory and territoriality in political geography". *Political Geography* 20, pp. 677-93
- (להלן, ג'ונסטון, "מחוז למים העומדים").
- Michael Mann (1986), *The Sources of Social Power. Volume 1: A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press
- Michael Mann (1993), *The Sources of Social Power. Volume 2: The Rise of Classes and Nation States 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- H. Spruyt (1994), *The Sovereign State and Its Competitors*. Princeton, NJ: Princeton University Press; Benno Teschke (2003): *The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations*. New York: Verso
9. Anthony Giddens (1981), *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Volume 1: Power, Property and the State*. London: Macmillan, pp. 5-6, 11
10. ראו גם Anthony Giddens (1987), *A Contemporary Critique of Historical Materialism*.

- .*Volume 2: The Nation-State and Violence*. Berkeley, CA: University of California Press
- Peter J. Taylor (1994), "The state as אצל גיאוגרפיה זו מצויה אצל container: territoriality in the modern world-system". *Progress in Human Geography* 18, pp. 151-62; Peter J. Taylor (1995), "Beyond containers: internationality, interstateness, interterritoriality". *Progress in Human Geography* 19, pp. 1-15
- Anssi Paasi (2009), "Bounded spaces in a 'borderless world': border studies, power and the anatomy of territory". *Journal of Power* 2, pp. 213-34
- Edward S. Casey (1997), *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley, CA: University of California Press (להלן קייסי, גורל המקום).
- אין בכך כדי לטעון, כמובן, שעל הטריטוריה להיות המושא המועדף של התיאוריה החברתית/מרחבית, אלא שבהשוואה לממדים אחרים היא לא נחקרה דיה (ראו, Gordon Macleod and Martin Jones (2007), "Territorial, scalar, networked, connected: in what sense a 'regional world'?" *Regional Studies* 41, pp. 1177-1191; Bob Jessop, Neil Brenner and Martin Jones (2008), "Theorizing sociospatial relations". *Environment and Planning D: Society and Space* 26, pp. 389-401). פשוט אין כל מחקר של טריטוריה המשתווה לזה שערך קייסי על המקום; היא נחקרה מושגית הרבה פחות מאשר הרשת (network); ולמעט כמה התכתשויות ראשוניות (לדוגמה Cox, "Redefining 'territory'", Philip E. Steinberg (1994), "Territory, territoriality and the new industrial geography". *Political Geography* 13, pp. 3-5 מונחים אחרים, כמו נוף (landscape), זכו לניתוח היסטורי זהיר בהרבה (ראו Denis E. Cosgrove (1998), *Social Formation and Symbolic Landscape* (with a new introduction); Madison, WI: University of Wisconsin Press; Kenneth Robert Olwig (2002), *Landscape, Nature and the Body Politic: from Britain's Renaissance to America's New World*. Madison, WI: University of Wisconsin Press).
- Linda M. Bishai (2004), *Forgetting Ourselves: Secession and the (Im)possibility of Territorial Identity*. Lanham, MD: Lexington Books, p. 59
- Joachim Ritter, Karlfriedhd Gründer and Gottfried Gabriel (1971-2007), *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (13 volumes). Basle and Stuttgart: Schwabe; Otto Bruner, Werner Conze and Reinhart Koselleck (1972-1997), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (eight volumes). Stuttgart: Ernst Klett; Rolf Reichardt and Erberhart Schmitt (1985-), *Handbuch politischsozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* (21 volumes). München: Oldenbourg; Reinhart Koselleck (2002), *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, CA: Stanford University Press; Reinhart Koselleck (2006), *Begriffsgeschichten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Quentin Skinner (1978), *The Foundations of Modern Political Thought* (two volumes). 14 Cambridge: Cambridge University Press; Quentin Skinner (2002), *Visions of Politics* (three volumes). Cambridge: Cambridge University Press; John Greville Agard Pocock (2009), *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge: Cambridge University Press
- Stuart Elden (2001), *Mapping the present: Heidegger, Foucault and the Project* 15
Stuart Elden (2003), (להלן אלדן, מיפוי ההווה); *of a Spatial History*. London: Continuum
"Reading genealogy as historical ontology". In Alan Milchman and Alan Rosenberg (editors), *Foucault and Heidegger: Critical Encounters*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press
- Stuart Elden (2009), *Terror and Territory: the Spatial Extent of Sovereignty*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press
(להלן אלדן, טרור וטריטוריה).
- Luca Muscarà (2005), "Territory as a psychosomatic 17 גם גוטמן, השיבות הטריטוריה. ראו גם
.device: Gottmann's kinetic political geography". *Geopolitics* 10, pp. 26-49
- Jean Gottmann (1951), *La politique des États et leur géographie*. Paris: Armand Colin, p. 71 18
- Paul Allières (1980), *L'invention du territoire*. Grenoble: Presses Universitaires de 19
(להלן אליה, המצאת הטריטוריה) Grenoble, p. 9
- Joe Painter, "Territory-networks", unpublished manuscript, p. 3 20
- John Agnew (1994), "The territorial trap: the geographical assumptions of international 21
relations theory". *Review of International Political Economy* 1, pp. 53-80 (להלן אגניו,
John Agnew (2009), *Globalization and Sovereignty*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield
"המלכודת הטריטוריאלית");
22. למילה "power" (או "pouvoir" בצרפתית) יש כמה משמעויות – בעיקר בהקשר הפוקיאני, שבו משתמש מחבר המאמר גם כשהוא אינו מזהיר זאת באופן מפורש – וניתן לתרגמה כ"כוח" או כ"שלטון". זהו מושג מורכב ומרכזי אצל מישל פוקו וממשיכו, שדין בו חורג ממסגרת זו. מכל מקום, מאחר ש"כוח" הוא התרגום המקובל ל-"power" בכתבי פוקו שתורגמו לעברית עד כה בחרתי ברוב המקרים להשתמש במילה זו. במקרים מעטים, שבהם "כוח" חורג מהמשמעות המקורית, בחרתי ב"כוח שלטוני" או "שלטון" (הערת המתרגם).
- John Agnew (1994), "Timeless space and state- 23 גם אגניו, "המלכודת הטריטוריאלית". ראו גם
centrism: the geographical assumptions of international relations theory". In S. J. Rosow, N. Inayatullah and M. Rupert (editors), *The Global Economy as Political Space*.
John Agnew (2005), *Hegemony: the New Shape* Boulder, CO: Lynne Rienner, pp. 87-108;

20. (להלן אנג'ו, הגמוניה). *of Global Power*. Philadelphia, PA: Temple University Press: p. 41
24. אנג'ו, הגמוניה, 41.
25. גוטמן, משמעות הטריטוריה, 5.
- Philip L. Wagner (1960), *The Human Use of the Earth*. London: Free Press of Glencoe; 26
- Robert Ardrey (1967), *The Territorial Imperative: a Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations*. London: Collins; Torsten Malmberg (1980), *Human Territoriality: Survey of Behavioural Territories in Man with Preliminary Analysis and Discussion of Meaning*. The Hague: Mouton Publishers (להלן מלמברג, טריטוריאליזם אנושי).
27. בין עבודות המפתח בהתנהגות בעלי חיים שהשפיעו על גוף ידע זה ניתן למנות את-Pierre Hachet
- Eliot Howard (1948), *Territory*; Souplet (1912), *La gènèse des instincts*. Paris: Flammarion
- Heini Hediger (1955), *Studies of the ;in Bird Life* (second edition). London: Collins
- Psychology and Behaviour of Captive Animals in Zoos and Circuses* (translated by G. Sircom). London : Butterworths Scientific Publications
28. במדע המדינה היה זה גרוסבי ששאף להחזיר מושג זה לשימוש. Steven Grosby (1995), "Territoriality: the transcendental, primordial feature of modern societies". *Nations and Nationalism* 1, pp. 143-62
29. Edward W. Soja (1971), *The Political Organization of Space*. Commission on College Resource Paper 8. Washington, DC: Association of American Geographers: Geography
- 19 p. (להלן סוג'ה, הארגון הפוליטי של המרחב).
30. שם, 28.
31. אתולוגיה היא מדע העוסק בחקר התנהגותם של בעלי חיים בסביבתם הטבעית ובתגובתם לסביבה (הערת המתרגם).
32. Edward W. Soja (1989), *Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso, p. 150, note 9 (להלן סוג'ה, גיאוגרפיות פוסטמודרניות).
33. Robert David Sack (1986), *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press (להלן סאק, טריטוריאליזם אנושי); ראו גם Robert David Sack (1983) "Human territoriality: a theory". *Annals of the Association of American Geographers* 73, pp. 55-74
34. סאק, טריטוריאליזם אנושי, 1.
35. שם, 19.
36. Robert David Sack (1997) *Homo geographicus: a Framework for Action, Awareness*

- .and *Moral Concern*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, p. 272, note 1
37. המחבר מתייחס כאן למשפט הידוע של הגיאוגרף הצרפתי אנרי לפבר: "מרחב (חברתי) הוא מוצר (חברתי)" – "social space is a (social) product". ראו Henri Lefebvre (1991), *The Production of Space* (translated by Donald Nicholson-Smith). Oxford: Blackwell (המרחב). (הערת המתרגם)
38. ראו גם Michael J. Dear and Jennifer R. Wolch (1989), "How territory shapes social life". In Michael J. Dear and Jennifer R. Wolch (editors), *The Power of Geography: How Territory Shapes Social Life*. Boston, MA: Unwin Hyman, pp. 3-18
39. סאק, טריטוריאליזם אנושי, 83.
40. שם, 84-85. אפשר למתוח ביקורת דומה על ספרו "תפיסות מרחב במחשבה החברתית" (Robert David Sack (1980), *Conceptions of Space in Social Thought: a Geographical Perspective*. London: Macmillan), המציע דין וחשבון מושגי, אך לרוב א-היסטורי, על הבנות שונות של המרחב, בעיקר ביחס להפרדה ולקשר בין מדעי הרוח למדעי הטבע. לדיונים המשתמשים בסאק כדי לחשוב באופן ספציפי יותר על הטריטוריה של המדינה ראו Ronald J. Johnston (1995), "Territoriality and the state". In Georges B. Benko and Ulf Strohmayer (editors), *Geography, History, and Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer, pp. 213-25
- מדע המדינה Hans Vollard (2009), "The logic of political territoriality". *Geopolitics* 14, pp. 687-706
41. סוג'ה, גיאוגרפיות פוסטמודרניות, 150, הערה 9.
42. Claude Raffestin (1988), "Repères pour une théorie de la territorialité humaine". In Gabriel Dupuy, Goerges Amar and Bernard Barraque (editors), *Réseaux territoriaux*. Caen: Éditions Paradigme, p. 264
43. רפסטיין, לקראת גיאוגרפיה של כוח, 46. ראו גם Claude Raffestin (2007), "Could Foucault have revolutionized geography?" (translated by Gerald Moore). In Jeremy W. Crampton and Stuart Elden (editors), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. Aldershot: Ashgate, pp. 129-37
44. רפסטיין, לקראת גיאוגרפיה של כוח, 17. ראו גם Richard Muir (1981), *Modern Political Geography*. London Macmillan
45. רפסטיין, לקראת גיאוגרפיה של כוח, 129.
46. Claude Raffestin (1986), "Elements for a theory of the frontier" (translated by J. Ferguson). *Diogenes* 34, pp. 1-18 [להרחבה, ראו מאמרו של אריאל הנדל "סָפָר" בגיליון זה (הערת העורכים)].
47. Rhys Jones (2007), *Peoples/ States/ Territories: the Political Geographies of British*

- .*State Transformation*. Oxford: Blackwell, especially pp. 3, 34
- .Joe Painter, "Territory-networks", unpublished manuscript, p. 6 .48
- .49 סוג'ה, הארגון הפוליטי של המרחב, 16.
- .50 שם, 13, וראו גם 31.
- .51 שם, 7.
- .52 שם, שם.
- .53 באנגלית יש למלים land ו-terrain משמעויות נוספות מלבד "קרקע" ו"שטח" בהתאמה, שהמחבר מתייחס אליהן כאן (הערת המתרגם).
- E. Adamson Hoebel (1949), *Man in the Primitive World: an Introduction to Anthropology*. .54
- New York: McGraw-Hill, p. 331. ראו גם מלמברג, טריטוריאליזם אנושית, 84.
- .55 מלמברג, שם, 87.
- .56 סוג'ה, הארגון הפוליטי של המרחב, 9.
- .57 לפבר, ייצור המרחב, 282.
- Karl Marx, (1981), *Capital: a Critique of Political Economy*, Volume III (translated by .58
- .David Fernbach). Harmondsworth: Penguin, p. 955
- .59 קרל מרקס ופרידריך אנגלס, "האידיאולוגיה הגרמנית", בתוך קרל מרקס (1965), כתבי שחרות (מתרגם שלמה אבינרי). מרחביה: ספריית פועלים, עמ' 224-279.
- .60 קארל מרקס (1953), הקפיטאל: ביקורת הכלכלה המדינית, כרך ראשון (מתרגמים צבי וויסלבסקי ויצחק מן) מרחביה: ספריית פועלים, עמ' 629.
- Karl Marx and Friedrich Engels (1983), *Collected Works*, Volume 40. London: Laurence .61
- Karl Marx (1975), "Preface (to *A Contribution to the Critique of Political Economy*)". In Karl Marx, Early writings (translated by Rodney .62
- .Livingstone and Gregor Benton), Harmondsworth, Penguin, p. 424
- Karl Marx (1973), *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy* (rough .62
- ;draft) (translated by Martin Nicolaus). Harmondsworth : Penguin, pp. 275-279, 485-488
- .David Harvey (1982), *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell ראו .63
- .מרקס, שם, 485.
- .64 לפבר, ייצור המרחב, 325.
- Perry Anderson (1974), *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: NLB; Perry .65

- Anderson (1974), *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB
האבסולוטית).
.66 אנדרסון, שורשי המדינה האבסולוטית, 31.
.67 לפבר, ייצור המרחב, 85.
Cicero (1858), *Orationes* (with a commentary by G. Long; four volumes). London: .68
.Whittaker and Co. Vol. 4, p. 522
Bertram Colgrave and Roger A.B. Mynors (editors) (1969), *Bede's Ecclesiastical history* .69
.of the English people (Latin-English edition). Oxford: Clarendon Press, pp. v, 24
Robert Brown (1855), "An inquiry into the origin of the name 'Sunderland'; and as .70
to the birthplace of the Venerable Bede". In *Society of Antiquaries of Newcastle-Upon-*
Tyne, Archaeologica Aeliana; or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity, Volume
IV, Newcastle-Upon-Tyne: Society of Antiquaries, p. 277, 280; Bertram Colgrave (1969),
."Historical introduction". In Colgrave and Mynors, *Bede's Ecclesiastical history*, p. xix
William E. Connolly (1995), *The Ethos of Pluralization*. Minneapolis, MN: ראו למשל,
University of Minnesota Press; Mark Neocleous (2003), "Off the map: on violence and
cartography". *European Journal of Social Theory* 6, pp. 409-25; Barry Hindess (2006),
."Terrortory". *Alternatives* 31, pp. 243-57
.72 אלדן, טרור וטריטוריה, xxx.
Ian S. Evans (1998), "What do terrain statistics really mean?" In S. Lane, K. Richards and J. .73
.Chandler (editors), *Landform Monitoring, Modelling and Analysis*. Chichester: Wiley, p. 119
S.N. Lane, J.H. Chandler and K.S. Richards (1998), "Landform monitoring, modelling .74
and analysis: land form in geomorphological research". In Stuart N. Lane, Keith S.
Richards and Jim H. Chandler (editors), *Landform Monitoring, Modelling and Analysis*.
C.J. Lawrence, Rosemary Byard and Peter Beaven (1993), ראו גם, Chichester: Wiley, pp. 1-17
Terrain Evaluation Manual. London: Transport Research Laboratory; John Peter Wilson and
.John C. Gallant (2000), *Terrain Analysis: Principles and Applications*. New York: Wiley
John T. Parry (1984), "Terrain evaluation, military purposes". In Charles ,למשל,
W. Finkl Jr (editor), *The Encyclopedia of Applied Geology*, New York: Van Nostrand
Reinhold, pp. 570-80; Harold A. Winters (with Gerald E. Galloway Jr., William J. Reynolds
and David W. Rhyne) (1998), *Battling the Elements: Weather and Terrain in the Conduct of*
War. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press; Edward P.F. Rose and C. Paul
Nathanail (editors) (2000), *Geology and Warfare: Examples of the Influence of Terrain and*

Geologists on Military Operations. Bath: The Geological Society; Peter Doyle and Matthew R. Bennett (editors) (2002), *Fields of Battle: Terrain in Military History*. Dordrecht: Kluwer (להלן דויל ובנט, שדות של קרב). מובן רחב יותר של השפעה צבאית על המרחב והסביבה ניתן למצוא אצל Rachel Woodward (2004), *Military Geographies*. Oxford: Blackwell

Peter Doyle and Matthew R. Bennett (2002), "Terrain in military history: an introduction" בתוך דויל ובנט, שדות של קרב, 1.

77. מייקל מאן, מקורות הכוח החברתי 1-2.

Michel Foucault (2007), "Questions on geography" (translated by C. Gordon). In Jeremy W. Crampton and Stuart Elden (editors), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. Aldershot: Ashgate, pp. 173-84: 176. [הציטוטים להלן מתוך התרגום לעברית: מישל פוקו (2003), "שאלות על הגיאוגרפיה", בתוך מישל פוקו, הטרוטופיה (תרגום: אריאלה אזולאי) תל אביב: רסלינג, עמ' 27].

79. שם.

80. שם, 28.

81. ראו גם לפבר, ייצור המרחב, 122.

Henri Lefebvre (2009), *State, Space, World: Selected Essays* (edited by Neil Brenner and Stuart Elden; translated by Gerald Moore, Neil Brenner and Stuart Elden). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press
Neil Brenner and Stuart Elden (2009), "Henri Lefebvre on State, Space, Territory". *International Political Sociology* 3, pp. 353-77 (להלן ברנר ואלדן, "אנרי לפבר").

82. לפבר, ייצור המרחב, 280.

83. לפבר, ייצור המרחב, 358; 413.

Achille Mbembe (2001), *On the Postcolony*. Berkeley, CA: University of California Press, p. 25.

Martin Heidegger (1982), *Parmenides, Gesamtausgabe Band 54*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, pp. 88-89; Martin Heidegger (1992), *Parmenides* (translated by Andre Schuwer and Richard Rojcewicz). Bloomington, IN: Indiana University Press, p. 60.

Stuart Elden (2003), "Another sense of demos: Kleisthenes and the Greek division of the Polis". *Democratization* 10, pp. 135-56.

87. ספר יום הדין מכיל רישום קרקעות ומפקד אוכלוסין, שנערכו באנגליה זמן קצר לאחר כיבושה בידי המלך ויליאם (הערת המתרגם).

88. אף כי אנדרסון טוען שתרגול שמירת הרישומים בספר יום הדין, וכעבור מאה שנים גם בצרפת, "היה הבסיס לתפיסה חדשה של טריטוריה במערב אירופה, שהתפשט בהדרגה גם למרכז אירופה ולמזרחה". ראו Malcolm Anderson (1996), *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Cambridge: Polity, p. 17.

89. Saskia Sassen (2006), *Territory, Authority, Rights: from Medieval to Global Assemblages*. Princeton, NJ: Princeton University Press

90. ראו למשל שם, 18.

91. שם, 6.

92. quadrant הוא מכשיר המסייע למציאת קו הרוחב בעזרת מדידת זווית הגובה של כוכב הצפון; cross-staff (נקרא גם Jacob's staff) הוא מכשיר מדידת זוויות עתיק, הדומה לצלב, ששימש לניווט, לאסטרונומיה ולמדידת קרקעות (הערת המתרגם).

93. טענה זו מורחבת אצל Stuart Elden (2005), "Missing the point: globalisation, deterritorialisation and the space of the world". *Transactions of the Institute of British Geographers* NS 30, pp. 8-19. Pierre Dockès (1969), *L'espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris: Flammarion; Frank Swetz (1987), *Capitalism and Arithmetic: the New Math of the 15th Century*. La Salle, IL: Open Court; Richard W. Hadden (1994), *On the Shoulders of Merchants: Exchange and the Mathematical Conception of Nature in Early Modern Europe*. Albany, NY: State University of New York Press; Andro Linklater (2003), *Measuring America: How the United States Was Shaped by the Greatest Land Sale in History*. New York: Plume

94. לפבר, ייצור המרחב, 285.

95. Geoff King (1996), *Mapping Reality: an Exploration of Cultural Cartographies*. London: Palgrave, pp. 16-17; James Corner (1999), "The agency of mapping: speculation, critique and invention". In Denis Cosgrove (editor), *Mappings*. London: Reaktion, pp. 213-52; John Pickles (2004), *A History of Spaces: Cartographic Reason, Mapping and the Geo-Coded World*. London: Routledge, p. 31; Christian Jacob (2006), *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography Throughout History* (translated by Tom Conley). Chicago: University of Chicago Press; Jeppe Strandsbjerg (2008), "The cartographic production of territorial space: mapping and state formation in early modern Denmark". *Geopolitics* 13, pp. 335-58

96. סוגיה, הארגון הפוליטי של המרחב, 9; ראו גם פאסי, טריטוריות, גבולות ותודעה, 19.

97. Paul Bohanan (1966), *African Outline: a General Introduction*. Harmondsworth:

.Penguin, p. 165

98. ההיבטים הפילוסופיים של מודל החישוביות הזה נידונו אצל אלדן, מיפוי ההווה; Stuart Elden (2006), *Speaking Against Number: Heidegger, Language and the Politics of Calculation*. Edinburgh: Edinburgh University Press; והיחס בין המדינה למרחב היה נושא מפתח ב-Stuart Elden (2004), *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible*. London: Continuum, במיוחד בפרקים 5 ו-6.

99. Anne M.C. Godlewska (1999), *Geography Unbound: French Geographic Science from Cassini to Humboldt*. Chicago: University of Chicago Press; Armand Mattelart (1999), "Mapping modernity: Utopia and communications networks". In Cosgrove, *Mappings*, pp. 169-92.

100. Carl von Clausewitz (1976), *On War* (edited and translated by Michael Howard and Peter Paret). Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 112.

101. Yves Lacoste (1976), *La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*. Paris: François Maspero, p. 7.

102. Michel Foucault (2004), *Sécurité, territoire, population: cours au Collège de France* (edited by M. Senellart). Paris: Gallimard. [ראו גם מישל פוקו (2009), «ביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה: קורס בקולז' דה פרנס (1977-1978)». (תרגום: אבנר להב). תיאוריה וביקורת 35, עמ' 87-109].

103. פוקו, שם, 99-100.

104. Stuart Elden (2007), "Governmentality, Calculation, Territory". *Environment and Planning D: Society and Space* 25, pp. 562-80.
 Reuben S. Rose-Redwood (2006), "Governmentality, למצוא אצל, מעבודתו של מפקד אפשר למהות, *Progress in Human Geography* 30, pp. 469-86;
 Matthew G. Hannah (2009), "Calculable territory and the West-German census boycott Philip E. Steinberg (2009), ;movements of the 1980s". *Political Geography* 26, pp. 66-75
 "Sovereignty, territory, and the mapping of mobility: a view from the outside". *Annals of the Association of American Geographers* 99, pp. 467-95; Jeremy W. Crampton (2010), "Cartographic calculations of territory". *Progress in Human Geography*, in press.

105. John Agnew (1995), "The hidden geographies of social science and the myth of the 'geographical turn'". *Environment and Planning D: Society and Space* 13, p. 379.

106. Alexander B. Murphy (1996), "The sovereign state system as political-territorial ideal: historical and contemporary considerations".

- In Thomas J. Biersteker and Cynthia Weber (editors), *State Sovereignty as a Social Construct*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 81-120
- E.S. Casey (2002), *Representing Place: Landscape Painting and Maps*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, p. xvii
108. אליה, המצאת הטריטוריה, 32.
109. לסקירה ראשונית ראו Stuart Elden (2011), "Territory". In John Agnew and James S. Duncan (editors), *A Companion to Human Geography*, Oxford: Blackwell
110. Valérie November (2002), *Les territoires du risque: le risque comme objet de reflexion géographique*. Bern: Peter Lang, p. 17
111. ראו ויניצ'אקול, מיפוי סיאם; פאסי, טריטוריות, גבולות ותודעה; Oren Yiftachel (2006), *Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press

